

УДК ?????????????

*Лариса Йовенко,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри української літератури,
українознавства та методик їх навчання
УДПУ імені Павла Тичини*

ОБРАЗ ГЕРОЯ У ТВОРЧОСТІ М. СТЕЛЬМАХА ТА ЙОГО ТРАКТУВАННЯ У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ 1960–1990-Х РОКІВ

У статті зроблено спробу розглянути образ героя-комуніста у романі «Кров людська – не водиця» М. Стельмаха та здійснити розгляд його інтерпретації в шкільних підручниках 1960–1990-х років. Визначено взаємозв'язки суспільного та художнього ідеалу окресленої епохи. На основі аналізу роману «Кров людська – не водиця», а також праць сучасних літературознавців розкрито поєднання в позитивному герої рис українського менталітету і комуністичних принципів. Встановлено спорідненість Свирида Мірошніченка з Давидом Мотузкою з роману «Бур'ян» А. Головка.

Ключові слова: *позитивний герой, історія літературної освіти, суспільний ідеал, моральні чесноти, шкільні підручники, українська радянська література.*

В статье рассматривается образ героя-коммуниста в романе «Кровь людская – не водица» М. Стельмаха и интерпретация его в школьных учебниках 1960–1990-х годов. Определены взаимосвязи общественного и художественного идеала очерченной эпохи. На основе анализа романа «Кровь людская – не водица», а также работ современных литературоведов раскрывается сочетание в положительном герое черты украинского менталитета и коммунистических принципов. Установлено сходство Свирида Мирошниченко с Давидом Мотузкой из романа «Бурьян» А. Головка.

Ключевые слова: *положительный герой, история литературного образования, общественный идеал, моральные качества, школьные учебники, украинская советская литература.*

This article attempts to examine the image of communist hero in the novel «Blood of Man – is thicker than water» M. Stelmakh and take consideration of his interpretation of school textbooks in 1960–1990 years. Determined the relationship of social and artistic ideals outlined era. Based on the analysis of the novel «Blood of Man – is thicker than water» and the works of contemporary literature reveals a combination of the positive features of the Ukrainian

mentality heroes and communist principles. Established relation ship with David Svyryda Miroschnichenko rope from the novel «Weed» Alexander Golovko. It is noted that the characters in the book (Daniel Nechuyviter, Svyryd Smith) is a personification of the movement Ukrainian national communists whose main purpose was to protect the interests of the Ukrainian people who was mental guidelines (anteyizm, Sofiynist, cordocentrism) and Communist assurance was defined. The attention to the tragedy of Ukrainian patriots who, overcoming extremely difficult test for the suffering of others.

Key words: *positive hero, the history of literary education, social ideal, moral virtues, textbooks, Ukrainian Soviet literature.*

Сьогодення надзвичайно актуалізує виховання громадянських та патріотичних чеснот особистості, носія національної свідомості, виразника гуманістичного та демократичного світогляду. Значний вплив на розвиток такої особистості має літературна освіта як вагомий засіб формування моральних чеснот людини.

Зміни, які відбуваються в житті суспільства, значною мірою позначаються на змісті літературної освіти. Так само, як художні твори віддзеркалюють суспільні проблеми й реалії людського буття, так і критичні матеріали шкільних підручників з української літератури відображають існуючу теорію навчання. Враховуючи значні методичні надбання вітчизняних педагогів у галузі викладання вищеокресленого предмету, маємо потребу у вивченні історичного досвіду шкільної літературної освіти.

Вагомий педагогічний потенціал у формуванні патріотичних, громадянських, моральних та естетичних якостей особистості має творча спадщина М. Стельмаха, якій, на превеликий жаль, приділено незначну частку уваги в чинній програмі з української літератури. Сьогодні на часі – переосмислення концепції героя М. Стельмаха з точки зору запитів сучасної доби.

Високі душевні властивості героїв творчості М. Стельмаха відзначали дослідники А. Адамович, О. Бабишкін, О. Борзенко, Ю. Бурляй, В. Загороднюк, М. Домницький, І. Дузь, М. Гуменний, Є. Гуцало, М. Іщук, О. Килимник, В. Марко, Л. Новиченко, О. Руденко-Десняк, І. Семенчук, Л. Сивак, М. Штонь, Н. Шумада та ін.

Авторами методичних рекомендацій, присвячених вивченню творчості М. Стельмаха в школі, були Т. Бабійчук, Л. Башманів, Н. Ткаченко, К. Ходосов, Г. Штонь та ін.

Мета статті – висвітлити виховний потенціал образів героїв у романі М. Стельмаха «Кров людська – не водиця» та простежити їх трактовку у шкільних підручниках 60–90-х рр. ХХ століття.

Комуністична влада вважала літературу надзвичайно важливим знаряддям формування індивідуальної свідомості і активно впроваджувала

ціннісні орієнтири, які сприяли трансформації індивідуальної свідомості у масову. Як зазначає М. Жулинський, «творилася нова колективна свідомість, нова історична пам'ять на основі певних ідейно-світоглядних принципів, формувався особливий літературний канон, на який слід було орієнтуватися (передусім роман «Мати» М. Горького, згодом «Залізний потік» О. Серафимовича, «Чапаєв» Д. Фурманова, «Розгром» О. Фадеєва, «Цемент» Ф. Гладкова) і який визначав, як, якими художніми засобами і прийомами необхідно моделювати ідеальний образ позитивного героя та оновленої революційної енергії дійсності» [5, с. 273]. Серед причин, що соцреалістичний канон став панівним в українській культурі, В. Хархун виділяє чотири фактори:

- диктат влади;
- успадкування досвіду українського колоніального минулого;
- літературну ситуацію, підвладну спокусі на ідеологічні експерименти;
- готовність української еліти реалізувати радянський естетичний проект [8, с. 432].

Особливим стає зміст твору, його композиція, сюжет та головні герої під революційним впливом. Якщо раніше герой діяв поза ідеологічними канонами, то тепер має підкорятися вимогам тоталітарного режиму, чинити за створеним Горьким та його наступниками правилами соцреалізму.

Талановитий митець слова М. Стельмах хоч і творив у радянський період історії, не був «її безпосереднім породженням» [3, с. 43], а створив художню концепцію українця, вивчення якої має вагомий етноформувальний потенціал.

Літературознавці радянського періоду, реалізуючи «ідеологічні та ідейно-естетичні програми» комуністичної партії (М. Жулинський) [5], розглядали спадщину М. Стельмаха через призму соціологізму, акцентуючи увагу на класових конфліктах, утверджуючи образ комуніста – носія ідеологічних цінностей радянського режиму. У підручнику для 10 класу «Українська радянська література» (1978 р.) однією з основних рис радянського мистецтва слова названо виникнення, утвердження і розвиток такої літератури, «що бачить своє завдання у відображенні нової, соціалістичної дійсності» [7, с. 4]; «що оспівує нового героя – трудящу людину, яка стала господарем життя» [7, с. 4]; пройнятої «пафосом служіння високим комуністичним ідеалам» [7, с. 4]. Головною вимогою часу вважалася поетизація позитивного, змалювання героїв, які б «запалювали своїм прикладом мільйони» [7, с. 9].

Згідно з тенденціями радянської методики викладання української літератури, вагома роль під час вивчення художнього твору приділялася героєві, його діяльності, роздумам, почуттям, ставленню до суспільства, до свого обов'язку перед партією, державою, народом. У зверненні до учнів

підручника для 9 класу за редакцією професора В. Борщевського (1985) сказано: «Який би твір ви не вивчали, завжди пам'ятайте: література починається з людини». Недарма М. Горький назвав літературу «людинознавством». Герой і його ідеали й визначають суспільну роль літератури. Література вчить людей жити» [6, с. 1].

Яскравим прикладом змалювання народної психології, морально-етичних цінностей українців є роман М. Стельмаха «Кров людська – не водиця», який літературна критика радянського періоду розглядала як правдиву і талановито показану боротьбу за утвердження Радянської влади в українському селі на початку 20-х років. «Відповідно до історичної правди письменник показав, що соціалістична революція мала своєю найголовнішою метою мирну працю і щастя трудящих, що вона несла на своїх прапорах свободу і соціальну справедливість. І коли боротьба була кривавою й жорстокою, то вина за це падає на ті ворожі, антинародні сили, які виступили проти соціалістичного перетворення життя. Тому утверджуваний у романі революційний гуманізм, пов'язаний з обстоюванням інтересів народу, означає також нещадність у боротьбі з цими силами», – зазначається у навчальній книзі [7, с. 362].

Подібним чином, переважно з ідеологічних позицій, трактувалися і його герої. «М. Стельмах змалював виразні характери людей того часу» [7, с. 362]. Традиційно для радянського літературознавства головні персонажі поділяються у радянських підручниках на дві антагоністичні групи: з одного боку – новобутівські незаможники на чолі з комуністом Свиридом Мірошніченком, а також комісар Нечуйвітер, учитель Марченко, червоноармійці, які діють епізодично, з другого – куркулі, петлюрівці та інші бандити. Крім того, в романі діють і такі персонажі з суперечливими поглядами, як Данило і Мирон Підпригори, отаман Палилюлька, Супрун Фесюк, без яких відтворення складностей життя було б неповним. «Між цими групами персонажів велика різниця в ідейних та моральних переконаннях і, звичайно, в індивідуальних особливостях характерів. Письменник користується багатьма критеріями при оцінці своїх героїв. Головний із них – ставлення до Радянської влади, до трудящих. За що людина бореться, що вона говорить і що робить, що відстоює і що заперечує – на всьому лежить відбиток і її поглядів, і її особистої вдачі», – йдеться у підручнику з української літератури [7, с. 263]. Але, навіть у трактовці радянських літературних критиків можна побачити народний підмуривок. Митець надзвичайно талановито змальовує одвічні проблеми української людини, серед яких найголовнішою причиною соціальних протиріч є земля.

Земля є найбільшою цінністю для селянина, афери з якою порушують принцип антеїзму, характерний для української нації. Земля споконвіку вважалася колективною святинєю, тому «куркулі», привласнюючи землю, порушують гармонію селянського життя. Перерозподіл землі, що

наявний в романі, на думку Л. Сивак: «Це ніби відновлення первісної гармонії, ритуал космізації, після чого зло має відступити» [4, с. 44].

Роман висвітлює жорстоку класову боротьбу, період нових суспільних відносин, коли переоцінювалися цінності, виникали нові традиції. Невипадково автор подає частушки, де показано негативне ставлення селян до колективізації:

Нема хліба, нема сала,

Тільки збори та вистави.

Сюжет роману відображає зміни, що відбуваються у житті та світогляді українців, які базуючись на традиційному укладі, національних споконвічних цінностях, змушені пристосовуватися до нового життя, в якому не тільки докорінним чином змінюється побут, життєві орієнтири, а й моральні цінності, ідеали, прагнення тощо. Згідно з авторським задумом, читач повинен зрозуміти складність структурних складових української ментальності, коли «розбивається вщент цілісний, закінчений світ, звідси такі хворобливі процеси, що відбуваються у селянських душах» [3, с. 295]. Образи роману характеризуються у контексті історії українського народу через типові для нього ситуації. Творчий задум М. Стельмаха розкривається на основі боротьби не тільки ідеологій, а й парних протилежностей: добра і зла, свого і чужого, світла і темряви, колективного та індивідуального.

Своєрідність сюжету цього твору зумовлюється прагненням митця змалювати бурхливі трагічні події на селі впродовж короткого періоду, що були породжені запеклою класовою боротьбою. Невипадково основні персонажі розподіляються на дві групи, що втілюють непримиренні сили, а характер кожного з них передається без заглиблення у минуле (за винятком кількох зауважень про революційну діяльність Свирида Мірошніченка та ширшого з'ясування причин суперечливості світогляду Данила Підпригори).

Для обох ворогуючих груп персонажів земля символізує не стільки матеріальну цінність, скільки ідеали, за які вони воюють. Відбираючи землю в куркулів і віддаючи її селянам, активісти-незаможники (Свирид Мірошніченко, Тимофій Горицвіт, Іван Бондар, Степан Кушнір та інші) утверджують новий, радянський, спосіб життя. Натомість Сафрон Варчук, Іван Січкара та інші вбачають у власності на землю джерело свого панування, і тому з такою звирячою жорстокістю чинять розправу над активістами.

З глибокою симпатією малює автор образи новобугівських незаможників-активістів, насамперед їхнього ватажка комуніста Свирида Мірошніченка. Міцний, широкоплечий чоловік з круглою гордовитою головою і спокійним поглядом сірих очей – таким постає перед нами головний герой твору. Колишній матрос і партизан, він пройшов сувору школу трудового життя і революційної діяльності. А тепер у рідному селі

Мірошніченко очолює боротьбу за утвердження радянського ладу. «Він простий і близький трудящим селянам, їхній друг і товариш, тільки свідоміший, міцніший духом та ще добріший, бо живе не для себе – для людей», – йдеться у підручнику з української літератури [7, с. 263]. Цей герой – яскравий представник і ярий відстоювач ідеології більшовизму, фанатичний прихильник інтересів селянства. Він належить до когорти позитивних образів української радянської літератури і є уособленням «літературного героя-месії» [4, с. 45], призначення якого страждати за людей.

Визначальними рисами Мірошніченка є чесність, людяність, простота. Маючи двох дітей, які ростуть без матері, під час розподілу поміщицького добра посовістився взяти собі корову, і селяни крадькома приносять Настечці та Левкові харчі. Мірошніченко живе з відкритою душею, увесь на людях і для людей. Найбільше його бажання – щоб селяни жили щасливо і радісно. Звичайна людина, хлібороб за тяжінням, Свирид потрапив під вплив більшовицьких ідей, повірив у власну спроможність подолати злиденне життя українського селянина.

Мірошніченко сильна й по-справжньому мужня людина, яку не зломив загибель дітей. Його впевненість у правильності обраного шляху не зменшується, не зникають також його моральні чесноти.

У шкільних підручниках радянського періоду, поряд з заангажованою трактовкою цього образу, підкреслюється його педагогічний потенціал: «Образ Мірошніченка справедливо вважається одним з найкращих образів комуніста в українській радянській літературі. М. Стельмах створив глибокий, справді життєвий характер героя, показав його людську багатогранність. Незважаючи на те, що діяльність Мірошніченка обмежена одним селом, ми бачимо в ньому людину широких поглядів на життя, гострого розуму, людину, яка чудово орієнтується в складних обставинах. Водночас він овіяний поезією душевної людяності, тонкого відчуття краси в людині, в природі» [7, с. 264].

Мірошніченко – літературний персонаж, комуніст-ленінець, людина чистого сумління, який має спорідненість з Давидом Мотузкою з роману «Бур'ян» А. Головка. Ці герої постають перед читачем не бездумними пропагандистами новітніх громадських трансформацій, а сприймаються як особистості з твердою життєвою позицією, здатні до переосмислення багатьох життєвих подій.

У цьому літературному героєві промовисто виражаються й такі ментальні ознаки українця, як софійність і сердечність. Мірошніченко відвертий, щирий, щедрий на добру пораду не лише з друзями. Він вірить у можливість перевиховання Супруна Фесюка, людини роботящої, образ якої відображає й інший бік драми: радянська влада не тільки роздає земельні ділянки, а й позбавляє заможних селян землі. Фесюк, на думку Л. Сивак, є істинним гуманістом, який «свідомо відмовляється від будь-якого насилля в ім'я чого б воно не проголошувалось» [4, с. 45].

Майстерно, лаконічно, яскравими штрихами, виписаний образ іншого правдолюбця – комісара Григорія Нечуйвітра. У підручнику з української літератури акцентується увага учнів на його справедливості й великодушності, що виявляється насамперед у взаєминах з Данилом Підпригорою та його дружиною Галею [7, с. 367]. «Це справжній комуніст, людина великої душі», – стверджується у навчальній книзі [7, с. 368].

Однак, промова юнака, яку подано через призму спогадів Підпригори, свідчить про те, що це неоднозначний образ, сучасне осмислення якого дає змогу вбачати в ньому українського патріота, який протестує проти вандальського ставлення до землі. Данило Нечуйвітер, так само, як Свирид Мірошніченко, Давид Мотузка, є персоніфікацією руху українських націонал-комуністів, основною метою яких було «збільшення впливу країни на її населення за допомогою побудови соціалізму, а згодом і комунізму, які націонал-комуністи мислили ідеальною організацією політичної структури» [1, с. 53]. Сукупність низки історичних і політичних чинників спричинила знищення цієї ідеології як політичної одиниці, оскільки українські націонал-комуністи були націлені на захисті інтересів українського народу. На думку Ю. Мариненко: «Справді, унікальним, наприклад, у Стельмаховому Нечуйвітрові є те, що в ньому вгадується вчорашній боротьбист чи укапіст, тобто представник того крила компартії, що знаходилося було на початку 20-х розбудовувати Українську державу, наївно вірячи в можливість поєднання комунізму з національною ідеєю, тих, хто, зрештою, першими постали перед судом «трійок», наповнили собою численні гулаги, або ж, загнані в глухий кут, розчаровані, зневірені, безславно розрубували «гордіїв вузол» життя самогубством» [2, с. 46]. Це явище було придушене імперською тоталітарною системою, яка приборкала розвиток цієї політичної самоорганізації, знищила її виразників. Таким чином, М. Стельмах показав трагедію українських патріотів, які, долаючи надзвичайно складні випробовування, страждають заради інших людей. Ми погоджуємося з думкою Л. Сивак, яка вважає, що «у романі М. Стельмаха сільські активісти Свирид Мірошніченко та Тимофій Горицвіт ніяк не влада – це речники колективу, культурні герої. Обидва проходять ініціацію, випробовування, обидва, врешті, більше втрачають і жертвують заради інших – Мірошніченко втрачає дітей, Горицвіт жертвує власним життям» [4, с. 45].

Таким чином, в образах Свирида Мірошніченка, Данила Нечуйвітра М. Стельмах показав ідеальних героїв, націонал-комуністів – патріотів своєї Батьківщини. Означені персонажі сприяли засвоєнню комуністичних істин через виразну народну основу. Герої роману у шкільних підручниках радянського періоду відображали більшовицькі ідеологічні стандарти, були носіями комуністичних чеснот і характеризувалися відсутністю недоліків. Подальшої розробки потребує вивчення інтерпретації образу героя в шкільних підручниках початку ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Йовенко Л. І. Позитивний герой української літератури та його трактовка в підручниках тоталітарної доби / Л. Йовенко // (Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – Додаток 1 до Вип. 36, Том III (63): тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». К. : Гнозис, 2015. – С. 51–61.
2. Мариненко Ю. В. Роман Михайла Стельмаха «кров людська – не водиця»: історіософський аспект / Ю. В. Мариненко // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Філологічні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Вип. 6. – С. 41–51.
3. Руденко-Десняк А. Верность герою. Размышления о прозе Михаила Стельмаха / А. Руденко-Десняк. – М.: Сов. писатель, 1980. – 295 с.
4. Сивак Л. М. Міфопоетичний світ українського селянства в романі Михайла Стельмаха «Кров людська – не водиця» та однойменні п'єсі: до проблеми історизму // Л. М. Сивак / Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія, 2014. – № 13. – С. 43–47.
5. Слово на сторожі нації: літературно-критичні твори / М. Г. Жулинський. – К. : «Український письменник», 2015. – 1016 с.
6. Українська література. Підручник для 9 класу / За ред. проф. В. М. Борщевського. – Київ: «Радянська школа», 1985. – 304 с.
7. Українська радянська література / Підручник для 10 класу / За ред. члена-кореспондента АН УРСР І. О. Дзевєріна. – Київ : «Радянська школа», 1974. – 415 с.
8. Хархун В. Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації / В. Хархун. – Ніжин: Гідромакс, 2009. – 508 с.